

Dostál, Bořivoj

[Tret'jakov, Petr Nikolaevič. U istokov drevnerusskoj narodnosti]

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. E, Řada archeologicko-klasická. 1972, vol. 21, iss. E17, pp. 148-151

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/109476>

Access Date: 18. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Posledná 11. kapitola je venovaná celkovému oceneniu vzájomných rímsko-barbarských stykov a poukázaním na ich význam pre ďalší historický vývoj strednej Európy.

Na záver je pripojený súpis nálezísk uvedených v mapkách 1.—6., index zemepisných a etnických názvov, vecný index a errata.

Viacero predchádzajúcich autorových menších prác zameraných na príbuznú tématiku je súčasne dôkazom jeho hlbokej znalosti literatúry a materiálu.

Osobne si v práci J. Wielowiejského cením najmä triezvy, seriózne, často kritický a vskutku vedecký prístup autora k problému. Myslím, že jeho pojednanie je závažným príspevkom do diskusie o dejinách strednej Európy v prvých storočiach nášho letopočtu.

Jana Dekanová

P. N. Treťjakov, U istokov drevněrussoj narodnosti, MIA 179. Leningrad, Izd. Nauka 1970, 154 str., 10 obr.

Otázky etnogenezy a nejstarší historie východních Slovanů jsou předmětem trvalého zájmu a pracovního úsilí P. N. Treťjakova, který v roce 1969 oslavil své šedesátiny. Touto problematikou se zabývala dvě vydání jeho monografie „Vostočnoslavjanskije plemena“ z roku 1948 a 1953 (český překlad J. Poulíka „U kolébky staré Rusi“, Praha 1958) i jeho knihy „Drevnije gorodišča Smolenskiny“ (spolu s E. A. Šmidtem) z roku 1963 a „Finno-ugry, balty i slavjaně na Dněpre i Volge“ z roku 1966. Odráží se v nich metodologický vývoj sovětské archeologie (první práce je poznamenána vlivem Marrova učení o jazyce a prvky sociologického schematizmu) i postupný rozmach terénních výzkumů a rostoucí vědecká koncentrace na uvedený okruh otázek. Autor se během let oprostil od některých schematických představ, ovládl ohromné množství literatury, provedl četné vlastní výzkumy a prostudoval nepřeberný materiál vztahující se nejen k nejstarší historii Slovanů, ale i jejich sousedů. Právě tímto širokým komplexním pohledem je poznamenáno poslední dílo, o jehož hlavních problémech podávám zprávu.

V úvodu autor definuje národnost jako historické společenství vzniklé z různých, často i etnicky rozdílných kmenových skupin v podmínkách rozpadu rodově-kmenových svazků a vzniku tříd a státnosti. Na příkladu staroruské národnosti ukazuje jak se postupně formovala v průběhu I. tis. n. l. absorbováním cizích prvků (baltských, ugrofinských, skythských, dáckých, sarmat-alanských) slovanským masivem, šířícím se z východního Povolí a dněstro-dněperského meziříčí na sever a východ. Rusi se původně označovala jen malá část středního Podněpří, a teprve postupně, zejména až od 13. stol., se tento název šířil i na ostatní staroruské země. Skutečnost, že povědomí o jednotě Rusi sililo s rozpadem staroruského státu, nasvědčuje, že vývoj národnosti nezávisl bezprostředně na vývoji státní organizace. Linguistickým a historickým pracím z přelomu 19. a 20. století vytyká tendenci k ztotožňování dějin jazyka s dějinami národností. Zdůrazňuje nutnost komplexního studia etnogenetických otázek, založeného nejen na pramenech filologických, ale i historických, archeologických a etnografických; vysoce v tomto ohledu hodnotí dílo L. Niederla. Shledává však, že komplexní výzkum v Niederlově pojetí již dnes není možný vzhledem k nesmírně rozrostlé pramenné základně jednotlivých disciplín a jejich komplikované metodice, takže lze pouze respektovat a srovnávat závěry jednotlivých speciálních studií.

Prvá část práce je věnována otázce Slovanů a Baltů v horním Podněpří. Autor konstatuje, že rozhodní Slované nebyli na většině svého nynějšího území aborigeny, nýbrž se zde během staletí rozšířili ze zakarpatského teritoria, jak je v podstatě vymezen na základě antických zpráv, jazykových výpůjček, hydronymie aj. již L. Niederle. Již starší literatura si povínila jazykové blízkosti Slovanů a Baltů a různě ji vysvětlovala (původní jednotou, dlouhodobými styky, asimilací stejného substrátu). Autor soudí, že archeologie může vzhledem ke své schopnosti lokalizovat jednotlivé jevy geograficky a časově sehrát významnou úlohu v řešení etnogenetických otázek, v současné době se však omezuje jen na hypotézy. Slovanský pravěk neprobíhal klidně jako v prostředí baltském, nýbrž pod silnými západními a jižními vlivy (Skythové, Trákové, Keltové, Germáni, Římané aj.). Štručně charakterizuje teorie J. Kostrzewského a T. Lehra-Splawínského o slovanské etnogenezi a upozorňuje, že proti viselsko-oderské teorii pravlasti zastávané oběma autory nabývají dnes na závažnosti úvahy o podílu trzniecké kultury na slovanské etnogenezi (Nosek, Gardawski, Terenožkin aj.), jejíž areál jde od Odry po střední Podněpří. Též etnicita przeworské kultury se mu nejvíce jako jednoznačně slovanská a vytyčuje úkol, stanovit v ní část slovanskou a germánskou. Naproti tomu se mu jeví kulturně a etnicky jednotnější zarubinecké památky, u nichž předpokládá přímou návaznost na kulturu raně-středověkých Slovanů.

Památky z přelomu letopočtu v horním Podněpří členěné do několika kultur (juchnovská, dněprodvinská, hornookská, milogradská, s.rýhovanou keramikou), charakterizovaných skupinami malých hradišť s velkými nadzemními domy kúlové konstrukce a značně jednotlým inven-

tátem pokládá P. N. Tretjakov shodně s jinými autory za baltské. Výrazně odlišné středodněperské památky z téže doby, označované jako zarubinečská kultura (převážně nechráněná sídliště, s malými zahloubenými i nadzemními domy kúlové konstrukce, plochá žárová pohřebiště, s četnými vlivy a importy v různorodém inventáři) pokládá za slovanské. Původ zarubinečské kultury hledá autor na horním Dněstru a západním Bugu, kde do ní pronikly prvky laténských, dácké a pomořské; záhy se rozšířila do středního Podněpří, kde absorbovala některé prvky skythské. Odtud pronikal jeden proud jejich nositelů již před přelomem letopočtu na sever do milogradského prostředí a jiný na severovýchod do oblasti juchnovské, před níž baltští aborigeni ustupovali do ugrofinských oblastí na horní Oku. Zarubinečtí Praslované se tak zmocnili části horního Podněpří, zvláště na Levobřeží, a svým vlivem urychlili ekonomický a společenský vývoj u hornodněperských Baltů a vytvořili předpoklady pro jejich asimilaci.

Na přelomu 2.—3. století n. l. se mění kulturní obraz středního a dolního Podněpří. Nová kultura se silnými římskými vlivy a importy — černjachovské — prozrazuje vysokou sociálně-ekonomickou úroveň jejich nositelů. Na rozdíl od svých dřívějších názorů (i názorů jiných autorů — Chvojkva, Spicyn atd.) ji nyní P. N. Tretjakov nepokládá za slovanskou, nýbrž za kulturu nově se vytvářející národnosti z kmenů dákothráckých, gótských, pozdněskythských, sarmatských a snad i slovanských (jim patrně patřila volynská skupina černjachovské kultury, nositelé przeworských vlivů, zbytky zarubinečského obyvatelstva). Vývoj této národnosti, o jejímž jazyce nic nevíme (provinciálně-latinský?), se však nedokončil, neboť byl násilně přerván hunským vpádem.

Ve své nové koncepci východoslovanské etnogeneze Tretjakov předpokládá, že praslovanské zarubinečské obyvatelstvo se na přelomu 2.—3. st. v důsledku vpádu Gótů, Sarmatů a nositelů przeworské kultury z větší části uchýlilo ze středního Podněpří do hornodněperského Levobřeží, kde dále rozvíjelo pozdnězarubinečskou kulturu (typ Obidnja z 2. čtvrtiny I. tis., počepaká kultura z poloviny I. tis., typ Koločn z 3. čtvrtiny I. tis.) na nechráněných sídlištích s polozemnicemi, obilnicemi, s kruhovými kúlovými obětišti, s plochými žárovými hřbitovy a s typickou keramikou (misky s lomem na přechodu k horní válcovité části, dvoukónické hrnce, ploché diskovité talíře, soudkovité hrnky), tedy s kulturními příznaky charakteristickými pro historické Slovany, na jejichž památky uvedené komplexy časově navazují. Hornodněperská Slované žili až do sklonku I. tis. v symbioze s Balty, které postupně asimilovali (s výjimkou Goltjadí připomínané v letopise ještě ve 12. stol.), ale od nichž i řadu kulturních prvků převzali (některé šperky, kruhové kúlové svatyně aj.). Z horního Podněpří kolonizovali Slované smíšení s Balty povodí Západní Dviny, Ilmeňského a Čudského jezera, odkud známe slovanské sopky, krvičské dlouhé mohyly, oboji se silnými baltskými prvky v inventáři. Substrátní baltský rys představují i dřevěné domky a ohrady v severjanských mohylách nebo moščinské šperky ve vjatičských mohylách. Baltské prvky v hrobových památkách leopisných uskupení (Slované, Kriviči, Vjatiči atd.) jsou pro Tretjakova důkazem, že šlo o teritoriální politické svazky vytvořené Slovany a asimilovanými Balty, kteří se postupně stmelovali v staroruskou národnost.

Druhá část práce pojednává o nejstarší ruské zemi, o památkách po jejich obyvatelích a o jejich původu. Autor nejprve podává přehled nejvýznačnějších názorů k dané problematice (Tichomirov, Priselkov, Nasonov, Rybakov). Podrobněji rozvádí teze Rybakovovy, který spatřuje nejstarší ruskou zemi v středodněperském Levobřeží a zčásti na Pravobřeží (na Kyjevsku a v Porosí — tzv. vnitřní Rus), osídlenou kmeny Rusů (žijící v poříčí Rosi a Tjasminu, kde jsou toponymy na ros-, rus-), Poljanů, Uličů a Severjanů. Těmto kmenům přičetl tzv. „antské“ památky (sám je nazývá „ruskými“ s ohledem na lokalizaci sídel Antů a na diskrepanci mezi zánikem Antů a datací většiny zmíněných nálezů) ze 3. čtvrtiny I. tis. n. l. Jde o paprskité, antropomorfní a zoomorfní spony, zvířecí a lidské figurky lisované z plechu, pásové soupravy aj., vyskytující se v pokladech, hrobech a ojedinelých nálezích středního Podněpří (Fetich je označuje jako martynovská kultura, Artamonov jako pastyrská kultura). Původ uvedených kmenů spatřoval Rybakov v nositelích černjachovské kultury. Kolem tzv. „antských“ nebo „ruských“ památek se rozvinula diskuse, týkající se jejich etnické příslušnosti (zda patřily kočovníkům nebo uselému slovanskému obyvatelstvu) a datace (zda patří do 5.—6. stol. nebo až do 7.—8. stol.). Během doby se potvrdily závěry G. F. Korzuchinové o jejich příslušnosti uselému zemědělskému obyvatelstvu objev sídlišť s „antskými“ památkami prováděnými slovanskou keramikou dvoukónických i soudkovitých tvarů, a to jak na dněperském Pravobřeží (typ Penkovka ve vlastní ruské zemi, slabě profilovaná keramika typu Korčak na Volyni), tak na Levobřeží. Kultura těchto slovanských sídlišť nemá nic společného s kulturou černjachovskou. Původ lomené dvoukónické keramiky ze slovanských sídlišť 6.—8. stol. ve středním Podněpří spatřuje Tretjakov v pozdnězarubinečských památkách 2. čtvrtiny I. tis. v horním Podněpří a za doklad expanze jejich nositelů na jih pokládá přenesení baltských kulturních prvků (emailované ozdoby, kruhová obětiště aj.) do středního Podněpří, kde se projevují ještě

v romensko-borševské kultuře 8.—10. stol. (v pohřebních stavbách, v ornamentaci keramiky); též samo jméno Severjanů prozrazuje jejich severní — hornodněperský — původ. — V závěru této části poukazuje autor na souvislost etnonymu Rus-Ros se sarmatskými etnonymy, zmiňuje se o sarmatském původu rurikovského znaku, který se vyskytuje i na „ruských“ památkách a uvažuje, zda ruským velmožům nepatřily některé jezdecké a bojovnícké žárové hroby 3.čtvrtiny I. tis. se sarmato-alanským a chazarským inventářem; pohřebním ritem a složením inventáře (ne jeho rázem) se blíží černigovským mohylám 10. stol. Uvedené okolnosti naznačují, že podíl Sarmatů na etnogenezi Rusů nelze vylučovat.

Třetí část knihy je věnována Ugrofinům sídlícím na okrajích staré Rusi. Autor konstatuje podstatný rozdíl mezi pronikáním Slovanů na území Baltů, které mělo ráz staleté zivněle zemědělské kolonizace v prvobytných podmínkách a slovanskou expanzí na území Ugrofinů, které bylo pozdní (přelom I.—II. tis. n. l.) a opíralo se o opevněná města a ozbrojené družiny v podmínkách raného feudalismu. Jednotlivé ugrofinské větve žily na různé sociálně-ekonomické úrovni. Nejprogressivnější byla větev pobaltská (Estové, Vod, Ižora) s rozvinutým zemědělstvím, řemesly, městy, mořským obchodem, feudálními vztahy, primitivnější podmínky byly u skupiny povolžské (Mordvíni, Muromci, Merjané aj.) proslulé pěstováním koní a skotu v travnatých říčních údolích, s rozvinutým kovolictvím zaměřeným na ženský šperk, a hradišti z přelomu I.—II. tis., a nejzaostalejší byli severní Ugrofinové (Ves) tvořící velmi řídké, pohyblivé lovecko-rybářské osídlení.

Část Ugrofinů byla v průběhu 10.—14. stol. asimilována Slovy, takže i oni tvoří jednu se složek staroruské národnosti. Do západní části ugrofinského volžsko-oksáckého meziříčí začali pod slovanským tlakem pronikat Baltové již v prvních staletích n. l. a od 2. pol. I. tis. sem infiltrovali i sami Slované: po Volze Kriviči a Slované (objevují se tam dlouhé mohyly), po Oce Vjatiči (doloženo nepřímo přerušením pohřbívání na starých ugrofinských pohřebištích na přelomu 7.—8. stol.). Do východní části volžsko-oksáckého meziříčí pronikli Slované v první fázi ze severozápadu (svědčí o tom velké mohylníky 9.—10. stol. se slovanským a skandinávským inventářem a s doklady západougrofinského medvědího kultu v podobě hliněných medvědíků tlap), v druhé fázi (11.—12. stol.) jak ze severozápadu, tak z Podněpří (v mohylách jsou záušnice jak dněperských, tak novgorodských typů, četné ugrofinské ozdoby — koniči, chrstiči závesky aj.). Ugrofinové původně pohřbívali v plochých hrobech označených na povrchu dřevěnými figurami. Nasypání mohyl převzali od Slovanů; v kostromském a kiněševském Povolží, kde se jako rituální zvláštnost projevuje přidávání zemědělských nástrojů do hrobů, se mohyly udržely až do 14/15. století, zatímco jinde byly christianizací vytlačeny již ve 12. stol. Vedle názvů obcí jsou ostrůvky ugrofinského obyvatelstva, zvané stany, archivně doloženy ještě v 15/16. st. Ugrofinské zvyky na severovýchodním okraji Rusi zachycuje též letopisný záznam o selském povstání z roku 1071: jde o způsob sbírání obětí pro pohanské obřady, medvědí kult, pohřbívání na stromech.

V novgorodské a povolžské zemi sídlily ugrofinské kmeny Čud, Narova, Ižora, Vod a Ves. Jejich archeologické památky nejsou přesně rozlišeny. Čud (Estové) a snad i Vod měli v 9.—10. stol. žárové hroby označené na povrchu kameny, pozdější vodské a ižorské hroby byly ploché kostrové. V severozápadní části novgorodské země lze podle inventáře 11.—12. stol. rozlišit mohyly ugrofinské a slovanské. Na většině území Vesi nejsou hrobové památky známy; pouze v žárových mohylách jižního Píladoží jsou vedle slovanského a skandinávského inventáře i některé další prvky (chrstiči závesky, ohniště s kotlíky a lopatkami), které lze pokládat za ugrofinské. Ugrofinským vlivem lze vysvětlit vznik žalmiků — hrobů s nízkými násypy obložným i kameny, poněvadž se neobjevují jinde na východoslovanském území, kde není ugrofinský substrát.

V závěru autor znovu zdůrazňuje velký podíl baltských a menší podíl ugrofinských a sarmato-o-alsko-tureckých prvků na formaci staroruské národnosti. Příčiny asimilace částí těchto etnik Slovy byla jejich vyšší ekonomická, společensko-organizační a kulturní úroveň.

Řada Tretjakovových závěrů není nesporná vzhledem k mezerovitosti archeologických pramenů, které jsou mnohdy jinými autory interpretovány odlišně. Tak např. V. V. Sedov (Slavjané věrohného Podněprova i Podvinja, Moskva 1970) pokládá zarubineckou kulturu za baltskou, krivičskou a slovanskou kolonizaci nevyvozuje z horního Podněpří, ale ze západu z Polska, příznává baltský podíl na formaci té části staroruské národnosti, která se později vyvinula v bělorusko u národnost, penkovské keramice přičítá místní původ a nikoliv hornodněperský pozdně-zarubinecký původ a ztotožňuje ji s Anty (a nikoliv s Rusy nebo s jinými pozdějšími východoslovanskými uskupeními) aj. Přesto však Tretjakovova kniha zůstává zdrojem hlubokého poučení o archeologické situaci dvou tisíciletí kolem změny letopočtu ve značné části východní Evropy a podává ucelenou koncepci východoslovanské etnogeneze. K dílčím problémům zpravidla uvádí i historii jejich řešení a přichází s novými pohledy jak na dílčí úseky, tak na celé komplexy problémů. Kniha je psána velmi srozumitelně a přehledně, není zatížena velkým

aparátém a skromným obrazovým vybavením mapami a kresbami inventáře jen v nezbytné míře doplňuje text. Dílo představuje významnou pomůcku archeologů, historiků, lingvistů, etnografů i všech, kdož se zabývají nebo zajímají o otázky slovanské etnogeneze.

Bořivoj Dostál

V. V. Sedov, Slavjaně věrchněgo Podněprovia i Podvinja, MIA 163. Moskva, Nauka 1970. 200 str., 47 obr.

Předmětem práce je prehistorie Bělorusů v rozmezí od poloviny I. tis. před n. l. do 13. stol. n. l. Vedoucím motivem je shromáždění maxima důkazů o rozhodujícím významu baltského substrátu pro etnogenezi Bělorusů. Seznámí se s obsahem této práce je užitečné již proto, že zhruba stejná problematika byla odlišným způsobem téměř současně zpracována P. N. Tretjakovem (U istokov drevněrusskoj narodnosti, Leningrad 1970; Finno-ugry, balty i slavjaně na Dněpre i Volge, Moskva-Leningrad 1966) a že se k ní rozvinula v sovětském odborném tisku živá diskuse (V. V. Sedov, Sov. etn. 1967, č. 2, 112—129; týž, Slov. etn. 1969, č. 1, 105—121; P. N. Tretjakov, Sov. etn. 1967, č. 4, 110—118; V. A. Žučkevič, Sov. etn. 1968, č. 1, 107—113; M. J. Grinblat, Sov. etn. 1968, č. 5, 79—92; G. F. Solovjova, Sov. arch. 1963, č. 2, 95—106; táž, Sov. arch. 1971, č. 2, 124—132).

Metodickým východiskem díla je předpoklad o shodě archeologické kultury s etnikem, který připomíná tolik kritizovanou metodu Kossinovy sídlištní archeologie. Autorovo vysvětlení vlastního postupu ukazuje, že je dalek ztrnulého, rasistického a šovinistického pojetí etnického výkladu archeologických kultur jak se projevuje v pracích uvedeného německého archeologa a jeho žáků, místy se však nevyhnul přecenění typologických hledisek při určování etnicity (přiznačnost berličkovitých jehlic pro baltský areál a hřebíkovitých jehlic pro skythoidní areál). Zdá se, že místy se prohřešil i proti svému základními metodickým předpokladu: připouští, že pod dvěma kulturami se skrývá v podstatě jedno etnikum (skupinu hornodněperských kultur rané doby železné i zarubiněckou kulturu pokládá za baltské). Metodika etnického výkladu archeologických kultur je ovšem jak v sovětské tak v celosvětové archeologii dodnes nepropřacována a nelze tedy ani autorovi vytýkat jisté váhání v této oblasti, snažil-li se jinak poctivě a kriticky využít všech pramenů, které jsou v řešení daných otázek k dispozici.

V prvé části práce se autor zabývá před slovanským osídlením horního Podněpří a Podviní. Hydronymická bádání rozvíjející se od sklonku 19. století (Filevič, Kočubinskij, Buga, Vasmer, Toporov, Trubačov) ukazují, že tyto oblasti byly původně osídleny Balty. Zaplňují je totiž baltské hydronymy až k jižním okrajům připeřského bazénu na Pravobřeží a k Sejmu na Levobřeží; na severu a severovýchodě, zejména v meziříčí Volhy a Oky, dochází k překrývání baltské hydronymie se starší ugrofinskou. Severně od baltského areálu se nachází oblast kompaktní ugrofinské hydronymie a jižně od něj se rozprostírá řidčeji dokumentovaný areál iránské hydronymie. Stejný obraz skýtá i archeologický materiál: oblast ugrofinské hydronymie se kryje s areálem tzv. textilní a rohožové keramiky (djakovská a goroděcká kultura vyznačující se kruhovými nebo obdélníkovými zemnicemi a srubovými nadzemními stavbami), oblast baltské hydronymie je totožná s areálem kultur s rýhovanou keramikou, dněprodvinskou, hornookskou, juchnovskou a milogradskou (charakterizovaným s výjimkou milogradské kultury velkými několikoprostorovými domy kúlové konstrukce, které se během věků zmenšovaly) a oblast iránské hydronymie ve středním Podněpří se shoduje s areálem lesostepních skythoidních kultur (s tzv. popelišti souvisejícími s nevelkými nadzemními stavbami na sídlišťích).

Autor dále podrobně probírá jednotlivé archeologické kultury baltského areálu, vymezuje jejich územní rozšíření a časový rozsah, podává přehled jejich výzkumu, charakterizuje jejich sídliště, pohřebiště a ekonomiku jejich nositelů v historickém vývoji a všimá si přitom řady detailů. Skýtá tím čtenáři cenný přehled, neboť sjednocuje terminologii i roztržité obraz těchto kultur, podávány úryvkovitě nebo příliš rámcově v literatuře. Kulturu s rýhovanou keramikou přičítá předkům Litevců, dněprodvinskou kulturu předkům smolensko-polských Krivičů. V obou kulturách je původní a jediná forma sídliště — malá hradiště (objevují se od 7.—5. stol. před n. l. a prodělávají dlouhý stavební vývoj) — vystřídána ve 3.—4. stol. nechráněnými sídlišti v souslednosti s pokrokiem v zemědělství, s rozpadem rodových vztahů a se vznikem teritoriální obcí. V ekonomice obou kultur má aspoň zpočátku základní význam chov dobytka, zemědělství je teprve na druhém místě vedle lovu a rybolovu; jsou v nich též prokazatelné stopy hutnické, kovářské a kovolitecké výroby a je pro ně typický výskyt závažíček tzv. djakovského typu, pokládáných dříve za přiznačná pro ugrofinský areál. Jihovýchodní baltské kultury — juchnovská, hornookská, milogradská — tvoří podle Sedova zvláštní skupinu, neboť jejich nositelé byli asimilováni tvůrci zarubiněcké kultury, jejíž potomci byli předchůdci Slovanů. Je to poněkud rozporné tvrzení, poněvadž jinak pokládá autor zarubiněckou kulturu za západno-